
POZİTİF GÜNDEM VE SONRASINDAKİ GELİŞMELER İŞİĞİNDA TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Ekrem Yaşar AKÇAY¹

Öz

Türkiye için Avrupa Birliği 1960'ların başlarından beri hep ilgi odağı olmuştur. Ekonomik ve siyasi çıkarları gereği Avrupa Birliğine tam üye olmak konusunda büyük çaba sarf eden Türkiye için Avrupa Birliği bir devlet politikasıdır. 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması ile hukuki zemine oturan ve günümüze kadar geçen sürede olumlu ve olumsuz pek çok sürecin yaşandığı Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri özellikle 2005'ten sonra Türkiye'deki gelişmeler, AB'deki gelişmeler ve Türkiye-AB ilişkilerindeki gelişmeler nedeniyle neredeyse tıkanma noktasına gelmiştir. Avrupa Komisyonu var olan sorunları çözmek ve ilişkileri geliştirmek için 2012 yılında Pozitif Gündem adında bir rapor yayınlamıştır. Bu rapor kapsamın gerçekleştirilen bazı çalışmalarını sayesinde iki taraf arasındaki ilişkilerde az da olsa bir gelişme gözlenmiştir. Ancak her iki taraf için de istenilen sonuca ulaşamamıştır. Bu çalışma Pozitif Gündem ve sonrasında yaşanan gelişmeleri Realist bir bakış açısıyla ele alacaktır. Dönem içinde yaşanan bütün gelişmeleri incelemek mümkün değildir. Dolayısıyla bir takım gelişmeler üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır. Türkiye-AB ilişkilerinin neden gelişmediği ve bu süreci etkileyen unsurların neler olduğu soruları üzerinden bir analiz yapılacaktır. Bu sayede hem Türkiye'nin hem de AB'nin neler yapması gerektiği ve Türkiye-AB ilişkilerinin nasıl bir yola girdiği anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, AB, Pozitif Gündem, Tam Üyelik, Türkiye-AB ilişkileri.

Jel Kodu: Z00, Z19

TURKEY-EU RELATIONSHIPS IN THE LIGHT OF POSITIVE AGENDA AND DEVELOPMENTS BEYOND POSITIVE AGENDA

Abstract

The European Union for Turkey has been always the focus of attention since the early 1960s. For Turkey which struggled to be membership to EU because of its economic and political interests, European Union is a state policy. Turkey-EU Relations that has legal basis with Ankara Agreement which was signed on September 12, 1963 and got to a lot of positive and negative process in the period until today, has almost come to an impasse due to developments in Turkey, developments in EU and developments in Turkey-EU Relations. European Commission issued a report that called Positive Agenda in 2012 to solve the existing problems and improve the relations. With some of the work performed within the scope of this report in the relations between the two sides have observed a slight improvement. However, it could not reach the desired results for both sides. This study will deal with Positive Agenda and the developments after the Realist point of view. It is not possible to examine all the developments experienced during the period. Therefore, evaluations will be made on a number of developments. An analysis will be conducted on the question of why Turkey-EU relations can not develop and what are the factors affecting this process. In this respect, it will be understood what both Turkey and the EU should do and how Turkey-EU relations have entered the path.

Key Words: Turkey, EU, Positive Agenda, Full Membership, Turkey-EU Relations

Jel Classification: Z00, Z19.

¹ Yrd. Doç. Dr., Hakkari Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ekremyasarakay@hakkari.edu.tr

DOI: 10.18092/ulikidince.309494

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 11/01/2017

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 27/04/2017

1. Giriş

Türkiye'nin 31 Temmuz 1959'da yaptığı ortaklık başvurusuyla başlayan Türkiye-AB ilişkileri 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması ile hukuki bir zemin kazanmıştır. Ankara Anlaşması'na göre hazırlık, geçiş ve son dönem olarak bilinen 3 dönemde sürdürülmesi planlanan Türkiye-AB ilişkilerinin hazırlık dönemi 1963'te başlamış 1973'te Katma Protokol'ün onaylanmasına kadar sürmüştür. Hazırlık Döneminin beş yıl süreceği, uzatma istenirse 11 yıla kadar uzatılabileceği öngörülmüştür. Hazırlık döneminde Türkiye'nin hiçbir yükümlülük altına girmeyeceği, AB'nin ise maddi yardımda bulunarak tarife kotalarını bazı tarım ürünlerine açması planlanmıştır. Hatta hazırlık sürecinde Birlik, kuru incir, kuru üzüm, tütün, fındık, pamuk, v.b. ürünlere kotalarını açmıştır (Özen, 1998: 193). İkinci aşama olan ve 20 yıldan uzun olması düşünülmeyen Geçiş Döneminde ise, Ortaklık Konseyi Türkiye'nin ekonomik durumunu inceleyip gerekli ve yeterli görürse, Katma Protokol adlı ek protokol yapılarak geçiş döneminin başlamasına onay verecektir. Türkiye, bu dönemde müteakabiliyet ve denge esasına dayalı yükümlülükler üstlenecektir (Kılıç, 2006: 19). Son Dönem ise, resmi ifadelerle söylendiği şekliyle Gümrük Birliğinin dayanak olduğu ve akıl tarafların ekonomi politikaları arasındaki koordinasyonun sağlanması ve güçlendirilmesi gereken dönem olmuştur (Arıkan, 2006: 72).

1963 yılında başlayan hazırlık dönemi Katma Protokol, TBMM'de 5 Temmuz 1971'de Senato'da ise 22 Temmuz 1971'de onaylanmış ve 1 Eylül 1971 tarihinde de kanunlaştırılmıştır. Daha sonra Protokol, üye ülkelerin parlamentolarında onaylandıktan sonra 1 Ocak 1973'te yürürlüğe girmesiyle yerini geçiş dönemine bırakmıştır (Atacan, 2009: 51-52). Son dönem ise 5 Mart 1995'te kabul edilen 1 Ocak 1996'da yürürlüğe giren Ortaklık Konseyi kararı sonucu oluşturulan Gümrük Birliği ile başlamıştır. Türkiye Turgut Özal döneminde henüz son döneme geçmeden Ankara Anlaşmasındaki süreci bir kenara bırakarak 14 Nisan 1987'de Birliğe tam üyelik başvurusunda bulunsa da Birlik'ten karşılık bulamamıştır. Gümrük Birliği'nin yapılmasından sonra Türkiye aday ülke statüsünü elde etmeye çalışmış olsa da adaylık statüsü zorlu bir süreçten geçerek 10-11 Aralık 1999'da yapılan Helsinki Zirve'sinde verilmiştir (Özal, 2010: 349).

Bununla birlikte 2000'li yılların başları, Türkiye-AB ilişkilerinin en önemli dönemlerinden olmuştur. AB'ye uyum çalışmaları kapsamında pek çok reformu gerçekleştiren Türkiye, 17 Aralık 2004'te yapılan Brüksel Zirvesi'nde 3 Ekim 2005'te müzakerelere başlama kararını almıştır. AB'ye tam üyelik süreci oldukça güzel bir şekilde devam ederken Ek Protokol nedeniyle yaşanan Kıbrıs sorunu ve sonrasında gelişen global ekonomik kriz, Arap Baharı, Türkiye içinde yaşanan değişim ve dönüşüm çalışmaları gibi nedenlerden ötürü durma noktasına gelmiştir. 2011 yılında yayınlanan Genişleme Strateji Belgesi'nde mevcut sorunlar nedeniyle Türkiye-AB ilişkilerinin kötü olduğu ve yeniden canlandırılması gerektiği üzerinde durulmuştur.

Bu kapsamda bir araya gelen iki taraf yetkilileri mevcut sorunları çözüp ilişkileri yeniden canlandırmak için bir araya gelmişler ve Avrupa Komisyonu 2012 yılında Pozitif Gündem yayınlamıştır. Pozitif Gündem kapsamında Türkiye-AB ilişkilerinin yeniden canlanması ve müzakere sürecinin devam etmesi hedeflenmiştir. Tam üyelik sürecine alternatif olmadığı söylenen Pozitif Gündem kapsamında ve Pozitif Gündem dışında yaşanan gelişmeler ışığında iki taraf arasında önemli bir hareketlenme olmuştur. Ancak ne Türkiye ne de AB istenilen sonuca ulaşabilmiştir.

Çalışmamız iki taraf arasındaki ilişkileri yeniden canlandırmak ve üyelik müzakerelerini devam ettirmek için yayınlanan Pozitif Gündem ve sonrasında yaşanan gelişmeler bağlamında ilişkilerde neden istenilen sonuca ulaşılamadığı sorusu üzerinden realist bir bakış açısıyla değerlendirme yapılacaktır. Diğer yandan Pozitif Gündemin ne olduğu neler içerdiği, pozitif gündem kapsamında hangi çalışmaların başladığı, Pozitif Gündem sonrasında ne tür gelişmelerin yaşandığı üzerinde durulacaktır. Böylece Türkiye-AB ilişkilerinin gelişmesinin önündeki engeller ortaya çıkmış olacak ve ileri dönemlerde daha başarılı atılımlar yapmak için gerekli çözümler analiz edilmiş olacaktır. Çalışma içinde bu dönem içinde yaşanan bütün gelişmeleri ele almak oldukça zordur. Dolayısıyla bir takım gelişmeler üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır. Çalışmada temel metinlerden faydalanılacağı gibi ikincil kaynaklar da kullanılacaktır.

2. Pozitif Gündem ve Tıkanan Türkiye-AB İlişkilerini Canlandırma Çabaları

Türkiye ile AB arasında müzakere sürecinin 3 Ekim 2005'te başlamasından sonra Ankara Anlaşması'nın 2004 yılında üye olan devletlere göre uyumlaştırılması için yapılan Ek Protokol nedeniyle Kıbrıs yüzünden taraflar arasında sorunlar yaşanmaya başlamış ve 2006 yılında Avrupa Komisyonu'nun tavsiyesi üzerine AB Bakanlar Konseyi sekiz başlıkta müzakereleri askıya alma kararı almıştır. Bu karar sonrasında iki taraf arasında güven ve inanç problemi yaşanmaya başlamıştır. Müzakere süreci ağır aksak bir şekilde devam ederken 2010 yılında açılan "Gıda Güvenliği ve Veterinerlik" başlığı dışında yeni bir fasıl açılmamıştır. Yani müzakere süreci durma noktasına gelmiştir. İki taraf arasında yaşanan uzun durgunluk döneminin sona ermesi ve müzakerelerin tekrardan ivme kazanması için ise taraflarca yeni adımlar da atılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede AB'nin ilk adımı Komisyon tarafından atılmıştır. AB Komisyonu 12 Ekim 2011 tarihinde yayınlanan Genişleme Strateji Belgesi'nde Türkiye ile AB arasında "Pozitif Gündem" oluşturulmasını önermiştir (AB Komisyonu 2011). Birliğin 2011 'Genişleme Strateji Belgesi' ne göre Türkiye ile ilişkilerin neredeyse donmuş durumda olduğu ve bu durumu önlemek için ilişkileri canlandırmak gerektiği belirtilmiştir (European Commission, 2016c). Bu kapsamda vize hareketliliği, göç, enerji, terörle mücadele, bir takım Birlik programlarına katılım gibi politikalar çerçevesinde Türkiye ile AB arasındaki ilişkileri canlandırmak amaçlanmıştır. Ancak bu durum Türkiye'nin tam üyelik dışı bir statüye doğru gidip

gitmediğine ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir (Baykal ve Arat, 2006: 398; Demiral, 2014: 1012). Taraflar 9 Şubat 2012'de İstanbul'da yapılan toplantıda, AB ile Türkiye arasındaki enerji ilişkilerinin daha da derinleştirilmesine yönelik somut olasılıklar konusunda anlaşmaya varmışlardır. Buna istinaden de Komisyon, Mayıs 2012'de, katılım sürecini canlandırmak ve Türkiye-AB ilişkilerine dinamizm katmak için pozitif gündem sürecini başlatmıştır (Erhan ve Akdemir, 2016: 23).

Türkiye ile Avrupa Birliği arasında tıkanma noktasına gelen ilişkilerin ivme kazanmasını hedefleyen "Pozitif Gündem" dönemin AB Bakanı ve Baş müzakereci Egemen Bağış ile Avrupa Komisyonu'nun Genişleme ve Komşuluk Politikasından Sorumlu Üyesi Stefan Füle tarafından 17 Mayıs 2012 tarihinde resmen başlatılmıştır (European Commission, 2016a). Pozitif Gündem'in başlatılmasıyla ilgili düzenlenen ortak basın toplantısında konuşan AB Bakan Bağış, müzakerelere açılmayan 20 fasıldan 17'sinin siyasi nedenlerle bloke edildiğini hatırlatarak Pozitif Gündem'in, Türkiye'nin üyelik sürecine yeni bir alternatif getiren bir süreç olmadığını vurgulamıştır (Morelli, 2013: 10). Egemen Bağış, Pozitif Gündem'in Türkiye'nin müzakere sürecine ivme kazandırmayı ve reform sürecini desteklemeyi hedeflediğini belirterek Türkiye'nin nihai ve kesin hedefinin AB üyeliği olduğunu yinelemiştir. Pozitif Gündem çerçevesinde vize muafiyeti, siyasi reformlar, enerji, terörle mücadele ve Avrupa Komisyonu'nda Türk uzmanların görevlendirilmesi gibi önemli konulardaki işbirliği mekanizmalarının güçlendirilmesinin öngörüldüğünü belirten AB Bakanı, tam üyelik hedefinden sapma olmadığını da önemle vurgulamıştır (Aktar, 2012: 37). Egemen Bağış'ın açıklamalarından sonra söz alan Stefan Füle de Pozitif Gündem'in süreci destekleyecek bir oluşum olduğunu belirterek müzakerelere yeni bir bakış açısı getirmenin ve iki eşit ortak olarak yeni bir iletişim kurmanın mümkün olduğunu belirtmiştir. Pozitif Gündem kapsamında dış politika alanında diyalog başlatılarak sivil toplum ile de etkileşime geçileceğini ifade eden Füle, söz konusu çabaların Türkiye'nin tam üyeliğine bir alternatif teşkil etmediğini de teyit etmiştir.

İki taraf arasında yapılan basın açıklamasından sonra Pozitif Gündemin kapsamı ve hangi alanlarda ilişkilerin öncelikli olarak geliştirilmeye çalışılacağı üzerinde durulmuştur. Buna göre Pozitif Gündem kapsamında Türkiye'nin Birlik müktesebatıyla uyum sağlamak amacıyla ilerleyebileceği sekiz politika alanı belirlenmiştir. Bu alanlar Yargı ve Temel Haklar, Enerji, Türkiye-AB Gümrük Birliği, Vize ve Göç Konusu, Türkiye ile AB arasında Dış Politika ve Kriz Yönetimi Konusunda Kuvvetlendirilmiş Siyasi Diyalog, İnsan Hakları Gündeminde Birlikte Çalışma, Siyasi Kriterlerde Kaydedilen İlerlemenin Takibi ve Yeni Anayasa olmuştur. Pozitif Gündemin kapsamı belirlendikten sonra Stefan Füle ilk etapta İş Kurma Hakkı ve Hizmet Sunumu Serbestisi, Şirketler Hukuku, Bilgi Toplumu ve Medya, İstatistik, Yargı ve Temel Haklar, Adalet, Özgürlük ve Güvenlik, Tüketicinin ve Sağlığın Korunması ve Mali Kontrol fasıllarında ortak çalışma gruplarının kurulacağını kaydetmiş ve bu

sayede Türkiye'ye AB Müktesebatına uyum konusunda yoğun destek verileceğini de ifade etmiştir (European Commission, 2016a).

Bununla birlikte Pozitif Gündem kapsamında AB ve Türkiye yetkilileri Ottiger Fule, Taner Yıldız ve Egemen Bağış, 14 Haziran 2012'de Stuttgart'da bir toplantı yaparak elektrik, gaz, yenilenebilir enerji, enerji yeterliliği, temiz enerji teknolojileri, uzun dönem enerji senaryoları, küresel ve bölgesel enerji işbirliği, nükleer güvenlik konularındaki yoğun işbirliği konusu yinelenmiştir (Böhler, Pelkmans and Selcuki, 2012: 12). Ayrıca toplantıda "*Türkiye-AB Pozitif Gündem: Güçlendirilmiş Türkiye-AB Enerji İşbirliği*" belgesi benimsenmiştir. Bu belgeye göre Türkiye bir enerji köprüsü ve potansiyel enerji merkezi durumundadır. Bu durumun geliştirilip güçlendirilmesi hem AB hem de Türkiye için faydalı görülmüştür. Bu kapsamda taraflar arasında uzun dönemli enerji politikaları, pazar entegrasyonu ve ortak çıkar alanlarına giren alt yapıların geliştirilmesi, küresel ve bölgesel enerji işbirliği ve yenilenebilir enerji gibi alanlarda işbirliğinin güçlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Turkey-EU Positive agenda Enhanced EU-Turkey Energy Cooperation, 2016).

Pozitif Gündemin yayınlanmasından sonra AB-Türkiye arasındaki müzakere sürecinde bir hareketlenme yaşanmaya başlamıştır. 30 Haziran 2010'da açılan "*Gıda Güvenliği ve Veterinerlik*" faslından sonra yeni bir faslın açılması gündeme gelmiştir. Bu yeni fasıl 22. fasıl olarak bilinen "*Bölgesel Politikalar ve Yapısal Araçların Koordinasyonu*" olmuştur. 25 Haziran 2013'te açılması beklenen "*Bölgesel Politikalar ve Yapısal Araçların Koordinasyonu*" faslı Almanya ve Hollanda tarafından gezi parkı olayları gerekçe gösterilerek Ekim 2013'te yayınlanacak İlerleme Raporu sonrasına bırakılsa da fasıl 5 Kasım 2013'te açılmıştır (Eralp, 2014: 1-5). Böylece 2010 yılından sonra açılan bu fasıl müzakerelerdeki 14. fasıl olmuştur. Fasıl Birlik tarafından üye ülkeler arasındaki dengesizliklerin azaltılması, sosyo-ekonomik bütünleşmeye uyum sağlanması için geliştirilmiştir. Böylece bölgeler arasındaki farklılıkların azaltılıp kalkınmanın sağlanması amaçlanmıştır. Bu faslın açılmasıyla birlikte Türkiye-Birlik ilişkilerinde yeniden bir canlanma olması beklenmiştir (Elmas, 2013: 7-8; İKV, 2016).

Bununla birlikte Pozitif Gündem kapsamında da Türkiye ile AB arasındaki ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Örneğin 16 Aralık 2013'te Türkiye, Birlik tarafından vizeleri kaldırmaya yönelik hazırlanan '*Yol Haritası*'ni onaylamış ve '*Geri Kabul Anlaşması*'ni imzalamıştır. Bu anlaşmalarla birlikte üç ya da üç buçuk yıl içinde Türk vatandaşlarının vize serbestisine otomatik olarak kavuşacaklarına yönelik yanlış bir algı olmuştur. Çünkü vize uygulamasının kalkması öncelikli olarak Türkiye'nin Yol Haritası ve Geri Kabul Anlaşması'ndaki yükümlülükleri yerine getirmesine bağlı olmuştur. Bu yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediği Komisyon tarafından izlenip raporlanacak ve yükümlülükler yerine getirildiği takdirde karar AB Bakanlar Konseyi ve Parlamento tarafından onaylanacaktır. Ayrıca bu karar, AB Bakanlar Konseyi'nde

nitelikli çoğunluk sistemine göre oylanacakken Parlamento'da mutlak çoğunluk sistemi uygulanacaktır (Eralp, 2013: 1-4).

Vize uygulamasına ilişkin Türkiye'de bir takım tartışmalar yaşanmıştır. Bir grup Türkiye'nin üç ya da üç buçuk yıl içinde Schengen alanında vizesiz seyahat edeceğini ileri sürerken diğer bir grup ise vize ile ilgili uygulamaların sadece belli kişileri kapsadığı ve vize serbestliğinden çok vize muafiyetinin sağlanacağı söylemiştir. Türkiye konusunda çalışmaları olan Oliver Ernst de yapılan anlaşmalardaki yükümlülükler Türkiye tarafından yerine getirilse bile Türkiye'ye vize serbestisi değil vize muafiyeti ve bazı kolaylıkların sağlanacağını söylemektedirler (Ernst, Kişisel Görüşme, 2014). Aylin Güney'e göre ise Geri Kabul Anlaşması Ortadoğu ve Afrika'da yaşanan sorunlardan yasa dışı göç ve sığınma sorununa karşı Birliğin Türkiye'yi tampon bir bölge olarak kullanmasının önünü açmaktadır (Analiz Türkiye, 2016). Diğer yandan son dönemde yaşanan gezi parkı olayları, "you tube" ve "twitter" gibi internet sitelerine yapılan erişimin engellenmesinden rahatsızlık duyan Birlik, kuvvetler ayrılığının uygulanması ve temel hak ve özgürlüklerin korunması hususunda ciddi kaygılar taşımaktadır. Son dönemde açılan yeni fasılla Türkiye-Birlik ilişkilerinin yeni bir ivme kazandığını düşünen Avrupa Komisyonu, Türkiye'nin Birliğe tam üyelik sürecini desteklemesine rağmen Türkiye'nin Birlik değer ve standartlarına bağlılığı hususunda şüphe yarattığını ileri sürmektedir (Fule'den Türkiye'ye AB değerlerine bağlılık uyarısı, 2016).

Pozitif Gündem ile birlikte iki taraf arasındaki ilişkiler yeniden canlanmaya başlayınca Türkiye, müzakere sürecinin ve Pozitif gündem kapsamındaki konuların yeni bir strateji çerçevesinde ele alınması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu konuda yapılan çalışmalar çerçevesinde 25 Eylül 2014'te AB Bakanı ve Baş müzakereci Volkan Bozkır tarafından "Türkiye'nin AB Stratejisi" açıklanmıştır. Açıklanan bu strateji Pozitif Gündem kapsamında hazırlanan bir metin olmasa bile Pozitif Gündemin yayınlanmasından sonra ortaya çıkmıştır. Yani söz konusu metnin hazırlanmasında pozitif Gündemin etkisini görmek mümkündür. Üstelik Pozitif Gündem sonrasında ortaya çıkan gelişmeler, iki taraf arasındaki ilişkilerin durgunluktan çıkmaya başladığını ve AB gibi Türkiye'nin de bu konuda çaba sarf ettiğini göstermektedir. "Siyasi Reform Süreci", "Katılım Sırasında Sosyo-Ekonomik Dönüşüm" ve "AB İletişim Stratejisi" olmak üzere üç bölümden oluşan Türkiye'nin AB Stratejisi belgesinde Birliğin istediği siyasi reform sürecinin devam edeceği ve Gümrük Birliğinden, birlik programlarına, mali programlardan vize serbestisi gibi pek çok alanda üyeliğin önündeki engellerin kaldırılmaya çalışılacağı üzerinde durulmuştur. Diğer yandan Türkiye için Birlik üyeliğinin önemli olduğunu söyleyen Bozkır, Birlik ve Türkiye kamuoylarının birlikteliğinin önemli rol oynayacağı üzerinde durmuştur. Bunun için yayınlanan bu stratejide, Türkiye'nin hem kendi hem de Birlik kamuoyu içinde daha aktif bir hareket ederek kendisini daha rahat ifade etmeye çalışacağını söyleyen Bozkır, başarıya ulaşmak için Birlik üyeliğimize sıcak bakan ve kamuoyunun

şekillenmesinde etkili olan ülkelere yönelik faaliyetlere öncelik verileceğini ifade etmiştir. Sivil Toplum Kuruluşların (STK) önemine vurgu yapan Bozkır, Türkiye'deki STK'ların ve Birlikteki STK'ların birlikte yapacakları projeleri desteklemeye devam edeceklerini söylemiş ve STK'ların sürece katılımının daha da artmasıyla birlikte Birliğe üyelik sürecinin sadece bir devlet meselesi değil aynı zamanda toplumun ve sivil toplumun da meselesi haline geleceğini söylemiştir. Bununla birlikte Bozkır açıklamasında Birliğin temel dinamikleri olan demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi alanlarda reformlara devam edilip bu değerlerin Türkiye'de kökleşmesini sağlayacaklarını, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve toplumsal reformlarla birlikte Türkiye'nin hem bölgesel hem de uluslararası sistemde çok daha güçlü bir ülke olacağını söylemiştir. Bu yüzden Birliğe üyelik süreci bu gelişmeleri sağlamak için temel dinamik olarak görülmektedir (T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 2014: 3-13).

Bununla birlikte Pozitif Gündem kapsamında olan Avrupa Komisyonu, 13 Ekim 2014'te Vize Muafiyeti için Yol Haritası sürecinin işleyişi hususunda Türkiye'nin yerine getirdiği ve getirmesi gerektiği yükümlülükleri ele alan raporunu yayınlamıştır. Vize Serbestleştirilmesi için Türkiye'nin yapması gerekenler Seyahat Güvenliği Belgeleri, Göç Yönetimi, Kamu Düzeni ve Güvenlik, Temel Haklar ve Yasa Dışı Göçün Engellenmesi olmak üzere beş ana başlıkta toplanmış ve 72 kriter olarak belirlenmiştir. Türkiye ile vize serbestleşmesinin sağlanması için belirlenen 72 kriterin yerine getirilmesi gerektiğini belirten bu raporda Türkiye'nin pasaport ve nüfus idare sistemindeki çalışmaları, göç ve uluslararası koruma alanındaki işbirliği, terörle mücadele kanununda yapılan değişiklikler önemli adım olarak görülürken biyometrik pasaport kullanımının geliştirilmesi, terörle mücadele kanunundaki değişikliklerin devam etmesi gibi önerilerde de bulunulmuştur (European Commission, 2014: 3-40). Aynı tarihlerde Brüksel'de temaslarda bulunan AB Bakanı ve Baş müzakereci Volkan Bozkır da yeni bir AB Strateji Belgesi'nin hazırlandığı ve bu belge ışığında ilişkilerin devam edeceğini söylemiştir (Ateş, Türkelli ve Aydın, 2014: 2-3).

Söz konusu gelişmelere bağlı olarak AB ve Türkiye yetkilileri doğrudan Pozitif Gündem kapsamındaki konular için bir araya gelmeseler bile müzakere sürecini canlandırmak ve geliştirmek yolunda sık sık görüşmeye başlamıştır. Bu durum Pozitif Gündemin Türkiye-AB ilişkilerini canlandırmaya başladığını göstermektedir. Örneğin 16 Ekim 2014'te AB Bakanı ve Baş müzakereci Volkan Bozkır, Genişleme ve Birliğin Komşuluk Politikasından Sorumlu Komiseri Stefan Füle ile görüşmüştür. Bu görüşmede Kıbrıs sorunu, Güneydoğu'da ve Kobani'de yaşanan olaylar ve Pozitif Gündem kapsamında olan Gümrük Birliği'nin Modernizasyonu gündeme gelmiştir. Türkiye aynı tarihte AB'nin 2014-2020 dönemi için tasarladığı KOBİ'lerin Rekabetçiliği Programı'na (COSME) katılım anlaşmasını imzalamıştır. Bu sayede Türkiye'deki KOBİ'lerin rekabetçiliğinin artması hedeflenmiş ve Birliğin de etkinlik alanı genişlemiştir (Ateş, Türkelli ve Aydın, 2014: 3).

Bununla birlikte 29 Kasım 2015 tarihinde AB ile Türkiye arasında bir zirve gerçekleşmiştir. Pozitif Gündemin kapsamında gerçekleşen bu Zirve üç aşamada Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine yoğunlaşmış ve bu bağlamda kararlar almıştır. İlk aşamada Türkiye, AB'den sağlanacak mali yardım karşılığında daha fazla sığınmacıyı ülkesinde ağırlayacak ve Yunanistan sınırını daha iyi koruyacaktır. Nu kapsamda 3 milyar Euro mali yardım Suriyeli sığınmacıların eğitim ve sağlık gibi giderlerinin karşılanmasında kullanılacaktır. İkinci aşama vize serbestisini içermektedir. Bu kapsamda Türkiye'nin vize yol haritası olan Geri Kabul Anlaşması'nın yükümlülüklerini yerine getirmiş olması oldukça önemli bulunmuştur. Zaten zirveye ilişkin AB tarafından yayınlanan resmi sonuç bildirgesinin beşinci maddesi doğrudan bu duruma değinmiştir. Buna göre Türkiye'nin yol haritasına tam olarak uyum göstermesi durumunda, Mart ve Haziran 2016'da yapılacak olan değerlendirmeler neticesinde Türkiye yükümlülüklerini tam olarak yerine getirdiği sonucuna varılır ise Türk vatandaşlarından Schengen vizesi istenmesine son verilebileceği vurgulanmıştır (EU Council, 2015). Üçüncü aşama ise Türkiye ile AB arasındaki üyelik müzakerelerine odaklanmıştır. Bu kapsamda da AB ile üyelik müzakerelerinde ekonomik ve parasal politikaları içeren 17'nci faslın 14 Aralık 2015 tarihinde açılması kararlaştırılmıştır (Erhan ve Akdemir, 2016: 21).

3. İlişkiler Neden Gelişmedi?

Türkiye-Birlik arasındaki müzakere sürecinde bu olaylar yaşanırken Birlik de kendi içinde bir takım konularla ilgilendi. Bu konulardan biri Euro krizidir. Buna göre Birlik şu ana kadarki en ciddi krizini yaşamaktadır. Bu süreçte Türkiye haricinde çoğu ülke Birliğin dağılmayacağını, Birliğin daha önce de krizler yaşadığını ve hepsini çözerek daha başarılı bir entegrasyona doğru gittiğini söylemektedir. Ayrıca Avrupa Para Politikasında hala sorunlar olduğunu kabul etmekle beraber Birliğin kriz sürecinde başarılı olduğunu, krizdeki ülkeleri kurtarmak için fonlar ayırdığı ve çalışmalar yaptığını ileri sürmektedirler. Tartışılan ikinci konu ise Lizbon Antlaşması'nın daimi bir istikrar fonu sağlamada yetersiz kaldığı ve krize giren ülkelerin kurtarılması için gerekli yasal zeminin de sağlamadığı ile ilgilidir. Bu nedenle Lizbon Antlaşması'nın değiştirilmesi gerektiği tartışılmaktadır. Ancak 28 ülkenin onay sürecini tamamlayıp antlaşmayı değiştirmesi zor görünmektedir. Çünkü bazı ülkeler için antlaşmayı onaylamaları önkoşullara bağlanmıştır. Örneğin İrlanda Lizbon Antlaşması'nı doğrudan parlamento kararıyla onaylamamış halkoyuna sunarak onaylamıştır.

Üçüncü olarak Birlik içinde kararlar yapısı nedeniyle tek bir merkezden alınmamakta önemli kararlar nüfusa göre belirlenen karar-alma mekanizmalarındaki oy oranı nedeniyle oy oranı yüksek Birlik ülkeleri tarafından alınmaktadır. Örneğin EURO krizine ilişkin kararlar Almanya ve Fransa ekseninde alınırken savunmaya ilişkin kararlar ise İngiltere ve Fransa ekseninde alınmaktadır. Böyle bir durum da Birlik

içinde uzlaşmayı engellemektedir (Eralp, 2011: 1-7). Birlik özellikle ekonomik kriz sonrasında geleceğine ilişkin tartışmalara girmiştir. Avrupa Komisyonu Başkanı Jean Claude Juncker de önümüzdeki beş yıl içinde yeni bir genişlemenin olmayacağını söyleyerek Birliğin iç sorunlarına dönmesine imkan sağlamıştır (Juncker to halt enlargement as EU Commission head, 2016). Böylesi bir durumda da Türkiye'nin Birlikle ilişkilerinin nasıl bir hal alacağı gündemin dışında kalmıştır. Bununla birlikte İlke Göçmen Türkiye'nin AB ile ilişkisinde statüsünün AB'nin geleceğine yönelik tartışmaları bitirdiğinde sonuçlanacağını söylemektedir (Göçmen, Kişisel Görüşme, 2015).

Süreç içinde Türkiye de özellikle 2006 yılında Kıbrıs nedeniyle yaşanan sorundan dolayı AB'ye olan güvenini kaybetmiştir. 2006 yılında sekiz başlıkta müzakerelerin askıya alınması Birlik üyeliğine olan inancı azaltmıştır (European Commission, 2012: 9). Diğer yandan AB, 2012 yılının ikinci yarısında AB Dönem Başkanı olan Kıbrıs nedeniyle Türkiye'nin hiçbir toplantıya katılmamasını anlamsız bulmuş ve Türkiye'yi antlaşma uyarınca AB'nin temel kurumsal unsuru olan AB Dönem Başkanlığına saygı duymaya çağırmıştır (European Commission, 2012: 5). Dolayısıyla Türkiye süreç içinde yerine getirmesi gereken yükümlülükleri yapmada isteksiz davranmıştır. Bu da ilişkilerin gelişmesini yavaşlatmıştır.

İkinci olarak Gezi Parkı olayları nedeniyle hükümetin aldığı tedbirler AB'nin temel değeri olan ve tam üyelik için her devlete şart olarak koyduğu demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi değerleri göz ardı etmiştir (European Commission, 2013: 7). Üçüncü olarak Türkiye Anayasa çalışmaları sırasında toplumsal cinsiyet te eşitlik sağlayacak tedbirleri almamıştır (European Commission, 2014: 6) Diğer yandan Anayasa'da yer alan vatandaşlık tanımı Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) talebi dışında yapılmıştır (European Commission, 2013: 5-8).

Dördüncü olarak AB, özellikle son dönemlerde Türkiye'yi daha fazla eleştirmeye başlamıştır. Bu eleştiriler yüzünden de ilişkilerin gelişmesinde yavaşlama olmuştur. Bu durum Türkiye'nin de gerekli reformları yapma konusunda isteksiz davranmasına neden olmuştur. Avrupa Birliği bir yandan dış politika ve enerji güvenliği konusunda Türkiye'nin kilit önemde bir ülke olduğu ve Türkiye ile diyalogun devam etmesi gerektiği belirtilirken diğer yandan özellikle Ergenekon Soruşturması, yargılamaların ve cezaların gecikmesi, insanların suçları belli olmamasına rağmen cezaevlerinde yatmaları, Gezi Parkı olaylarında özgürlüklerin kısıtlanması gibi nedenlerden ötürü AB Türkiye'yi ciddi biçimde eleştirmeye başlamıştır (Erhan ve Akdemir, 2016: 18).

Bunun yanında söz konusu dönemde ifade ve basın özgürlüğünün kısıtlanması, yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı ile kuvvetler ayrılığı ve hukukun üstünlüğünün tehlikede olduğu şeklinde önemli eleştiriler gelmeye başlamıştır. Diğer yandan AB, Türkiye'deki toplanma ve gösteri yürüyüşleri hakkındaki endişeler, din, vicdan ve düşünce özgürlüğü ve medyanın bağımsızlığına getirilen kısıtlamalar ve yolsuzluk

iddialarını tartışmaya başlamıştır (European Commission, 2016b). Örneğin Avrupa Parlamentosu da Türkiye'ye ilişkin 10 Haziran 2015'te bir karar almış ve bu kararda da Türkiye'ye benzer eleştiriler getirmiştir. Söz konusu rapor özellikle temel hak ve özgürlükler konusunda ciddi eleştiriler yapmıştır. Türkiye'de yaşanan gelişmelerin ve bu gelişmeler doğrultusunda yapılan uygulamaların AB'nin değerleriyle uyuşmadığı belirtilerek basın özgürlüğü, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) Yasası, Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) Yasası yüzünden Türkiye ağır eleştirilere maruz kalmıştır (European Parliament, 2016a). Yapılan bu eleştirilere rağmen Türkiye istenen kriterleri yerine getirmemiş tam tersine ifade özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü gibi alanlardaki eksiklikler nedeniyle bir gerileme görülmeye başlanmıştır (European Commission, 2015: 5). Söz konusu eleştirileri ve Türkiye'nin eksikliklerini diğer belgelerde de görmek mümkündür. Örneğin Avrupa Komisyonu Kasım 2015'te ise Türkiye'nin İlerleme Raporunu açıklamıştır. Bu raporda Türkiye'deki % 10'luk seçim barajı, hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü konularında eleştiriler yapılarak söz konusu uygulamaların Avrupa Birliği uygulamalarına ve değerlerine aykırı olduğu vurgulanmıştır. Diğer yandan raporda yargının bağımsızlığı ve kuvvetler ayrılığı ilkelerinin zarar gördüğü belirtilerek hakimler ve savcılarının yoğun baskı altında olduğu söylenmiştir (European Commission, 2016d).

Beşinci olarak 15 Temmuz 2016'da Türkiye'de Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) tarafından başlatılan darbe girişimi de ilişkilerin yavaşlamasına yol açmıştır. Darbe girişimi sonrasında olağanüstü hal ilan eden ve bu kapsamda sert tedbirler alan Türkiye, Batılı devletlerden istediği desteği bulamamıştır. Batılı devletler Türkiye'de yaşanan darbe girişimini kınamaktan öteye gitmemiştir. Türkiye'de girişilen darbeye karşı çıkan ve Türkiye'deki demokratik kurumlara ve değerlere saygı gösterilmesi gerektiğini vurgulayan AB'li yetkililer, daha sonra Türkiye'de ordu ve yargı gibi pek çok kurumda başlatılan gözaltı, tutuklama ve meslekten ihraçları eleştirmiştir. Türkiye mümkün olan en kısa zamanda anayasal düzene geri dönmeye çağırılmıştır. Darbe girişimi sonrasında özellikle Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından dile getirilen Türkiye'de idam cezasının gündeme getirilmesi karşısında AB Güvenlik ve Dış İlişkiler Yüksek Temsilcisi Federica Mogherini Türkiye'nin demokrasi ve hukukun üstünlüğü konusunda dikkat etmesi gerektiğini söylemiştir (The Guardian, 2016). Avrupa Parlamentosu Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Elmar Brok da Türkiye'de var olan durum nedeniyle anayasal hakların daha da kısıtlanması durumunda AB ile müzakerelerin tehlikeye gireceğini ve Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasının zor olacağını vurgulamıştır (European Parliament, 2016b). Öyle ki 24 Kasım 2016'da Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye ile üyelik müzakerelerini geçici olarak askıya alınmasına yönelik tavsiye kararı iki taraf arasındaki ilişkiler iyice germiş ve Türkiye'de AB ile yolları ayırma ve Şangay İşbirliği Örgütü gibi alternatif arayışlar tartışılmaya başlanmıştır.

4. Sonuç

Türkiye-AB ilişkileri 1959'dan günümüze kadar geçen sürede çalkantılı geçmiştir. Ankara Anlaşması ile ilişkiler hukuki boyut kazanmış, 1996'da Gümrük Birliği yapılmış, 1999 yılında Türkiye aday ülke statüsü kazanmış ve 2005 yılında müzakere sürecine başlayarak tam üyelik yolunda önemli bir adım atılmıştır. Buna karşın Türkiye istenilen sonucu elde edememiştir.

3 Ekim 2005'te AB ile müzakerelere başlayan Türkiye, tam üyelik yolunda önemli bir adım atmıştır. Ancak iki taraf arasında Ankara Anlaşması'nın 2004'te AB'ye üye olan devletlerle uyumlaştırılmasını içeren Ek Protokol'ün imzalanmasından sonra Kıbrıs ile ilgili yaşanan sorun nedeniyle müzakereler donma noktasına gelmiştir. Günümüze kadar toplamda 16 fasıl müzakerelere açılmışken 14 fasıl ise AB Bakanlar Konseyi ve Kıbrıs'ın siyasi engellemeleri nedeniyle bloke edilmiştir. Türkiye, tam üye olmayı beklerken kendisiyle aynı zamanda müzakerelere başlayan Hırvatistan Temmuz 2013'te AB'nin tam üyesi olmuştur. Türkiye ise hala müzakerelere devam etmektedir.

Mevcut konjonktürel duruma bakıldığında Türkiye'nin AB üyesi olması siyasi engellemeler nedeniyle olası değildir. Çünkü Avusturya ve Fransa gibi AB üyesi devletlerin içinde Türkiye'nin AB üyeliğini istemeyen bazı siyasi gruplar Türkiye ile Katılım Antlaşması yapılsa bile referanduma giderek Türkiye'nin AB üyeliğini kabul etmeyeceklerini söylemişlerdir. Bununla birlikte Katılım Antlaşması'na onay verecek olan Avrupa Parlamentosu'nun da Türkiye ile yapılacak olan Katılım Antlaşması'na onay vermesi şüphelidir. Çünkü Ermeni Sorununa ilişkin dört kararı aleyhte kararı bulunan Avrupa Parlamentosu'nun son dönemde Türkiye ile müzakerelerin geçici olarak askıya alınmasına ilişkin yeni bir kararı bulunmaktadır. Söz konusu bu kararların tavsiye niteliğinde olsa bile katılım anlaşması sürecinde Avrupa Parlamentosu tarafından aleyhte kullanılması söz konusu olabilecektir. Diğer yandan global ekonomik kriz, AB üyesi ülkelerde büyük zararlara neden olmuştur. Bu nedenle AB öncelikli olarak kendi içindeki sorunları çözmeye odaklanmış ve genişleme sürecini bir süreliğine rafa kaldırmıştır. Örneğin Avrupa Komisyonu Başkanı Jean Claude Juncker beş yıl için genişlemeye kapılarını kapattığını belirtmiştir.

İki taraf arasında var olan sorunları çözüp Türkiye-AB ilişkilerini geliştirmek için 2012 yılında Pozitif Gündem adında yeni bir süreç başlatılmıştır. Bu süreç kapsamında yapılan çalışmalarla iki taraf arasındaki ilişkilerde az da olsa bir gelişme gözlenmiştir. Ancak istenilen sonuca ulaşılmamıştır. Türkiye ağır aksak bir şekilde müzakerelere devam etmektedir.

Türkiye ise yaşanan bu gelişmeler ve özellikle 2006 yılında yaşanan Kıbrıs sorunu nedeniyle AB'ye karşı ciddi bir güven kaybı yaşamıştır. Bu güven ve inanç kaybı Türkiye'nin tam üyelik için yerine getirmesi gereken kriterleri yerine getirmesi

hususunda da isteksizlik yaratmıştır. Bununla birlikte Türk kamuoyunda ne yapılsa yapılınsın Türkiye'nin AB'ye üye olamayacağına inanların sayısı artmıştır. 2010 yılında Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yapılan bir çalışmada halkın %32.8'lik kısmının Türkiye'nin AB'ye hiçbir zaman üye olamayacağı düşündüğü ortaya çıkmıştır (Ataum, 2010: 10). Üstelik Ortadoğu ve Afrika ülkelerinde başlayan Arap Baharı süreci, Türkiye'deki anayasa çalışmaları, Başkanlık rejimi tartışmaları gibi nedenlerle Türkiye, AB'ye tam üyelik sürecine yeterince yoğunlaşmamıştır. Üstelik ülke içinde yaşanan terör sorunu, gezi parkı olayları gibi karışıklıklardan ötürü AB'nin temel değerleri olarak bilinen ve tam üyelik için yerine getirilmesi gereken unsurlar olarak kabul edilen demokrasi, hukukun üstünlüğü, temel hak ve özgürlükler konusunda ihlaller yaşanmaya başlamıştır. Bu gelişmelerden ötürü ilişkilerin istenilen ölçüde gelişmemesine neden olmuştur.

Türkiye, AB ile ilişkileri devam ettirmek ve geliştirmek için öncelikli olarak Kopenhag Kriterlerini yerine getirmelidir. Diğer yandan Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğine karşı çıkan siyasi grupların ve kamuoylarının Türkiye lehine ikna etmesi gerekmektedir. Böylece AB'ye üyelik yolunda şansı artacaktır. Ancak mevcut konjonktürel durum, Türkiye'nin AB'ye üye olmasını zorlaştırmaktadır. Ancak son dönemde özellikle küresel ekonomik kriz sonrasında AB sorunlara çözüm bulamadığı için kurumsal yapısında bir değişikliğe gitme kararı almıştır. Türkiye bu değişikliğin nasıl olacağını çok iyi takip etmeli ve söz konusu olabilecek bir değişikliğe göre AB içindeki yerini belirlemelidir. Muhtemel bir değişiklik ile olumlu bir sonuca ulaşamaması durumunda Türkiye alternatif yolları denemek isterse denemelidir. Ancak bu alternatif yollar AB ile ilişkilerinde kazandıklarından daha fazlasını kazandıracak şekilde olmalıdır. Çünkü ekonomik olarak belli bir standartta işleyen sistemin bozulması durumunda yaşanacak olumsuz koşullar domino etkisi yaparak siyasi istikrarsızlığa da neden olabilecektir. Böyle bir istikrarsızlık Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası açıdan bir cazibe merkezi olma özelliğini ortadan kaldıracaktır.

Kaynakça

- Fule'den Türkiye'ye AB değerlerine bağlılık uyarısı. Erişim Adresi <http://www.euractiv.com.tr/ab-ve-turkiye/article/fuleden-turkiyeye-ab-degerlerine-baglilik-uyarisi-029470>.
- Juncker to halt enlargement as EU Commission head. Erişim Adresi <http://www.eu-business.com/news-eu/politics-juncker.x29>.
- Turkey-EU Positive agenda Enhanced EU-Turkey Energy Cooperation. Erişim Adresi https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/20120622_outline_of_enhanced_cooperation.pdf.
- Aktar, C. (2012). The Positive Agenda and Beyond: A New Beginning for the EU-Turkey Relations?. *Insight Turkey*, 14(3), 35-43.
- Analiz Türkiye, "Sayın Doç. Dr. Aylin Güney İle Röportaj: Türkiye İçin AB Treni Kaçtı mı" Erişim Adresi <http://researchturkey.org/dev/tr/interview-with-associate-professor-aylin-guney-has-turkey-missed-the-eu-boat.html>,
- Arikan, H. (2006). *Turkey and the EU: An Awkward Candidate for EU Membership?*. London: Second Ed.
- Atacan, H. V. (2009). *Türkiye Avrupa Birliği*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi. (2010). *Kamuoyu ve Türk Dış Politikası Anketi*. Ankara: ATAUM Yayınları.
- Ateş, D.İ., Türkelli, G. E. ve Aydın, D. (2014). AB-Brüksel: Brüksel'de Bir Hafta, 40, Brüksel.
- Baykal, S. ve Arat, T. (2006). *AB İle İlişkiler 1990-2002. Baskın Oran (ed.)*, Türk Dış Politikası Olgular, Belgeler ve Yorumlar, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bohler, P., Pelkmans, J., ve Selcukı, C. (2012). Who Remembers Turkey's Pre-accession. *CEPS Special Report*, 74, 1-24.
- Demiral, N. (2014). Positive Agenda for Turkey-European Union Relations: What will it bring or what will it take. *Procedia: Social and Behavioral Sciences*. 143, 1011-1014.
- Elmas, F. Y. (2013). Türkiye-AB İlişkileri: Kaldığı Yerden Yeniden. *USAK Analiz*. 24, 7-8.
- Eralp, N. A. (2011). TEPAV: Türkiye Gündeminden Uzaklaşan AB'nin Karmaşık Gündeminde Neler Var?. *TEPAV Değerlendirme Notu*. 201132, 1-7.

- _____. (2013). AB Ülkeleri Türkiye'ye Vize Uygulamasını Kaldırıyor Mu?. *TEPAV Değerlendirme Notu*. 201344, 1-4.
- _____. (2014). Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceğine Bakış. *TEPAV Değerlendirme Notu*. 201203, 1-5.
- Erhan, Ç. Ve Akdemir, E. (2016). Türkiye – Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde İlk On Yılın Muhasebesi (2005-2015), *Bilig*, 78, 1-30
- Ernst, O. (2014). *Kişisel Görüşme*.
- European Commission. (2012). *Turkey 2012 Progress Report*. Brussels.
- _____. (2014). *Report From the Commission to the European Parliament and the Council on progress by Turkey in fulfilling the requirements of its visa liberalisation roadmap*. Brussels.
- _____. (2016a). Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012. Erişim adresi http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/strategy_paper_2011_en.pdf.
- _____. (2016b). Positive EU-Turkey Agenda Launched in Ankara. Erişim Adresi http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-359_en.htm.
- _____. (2016c). Turkey 2013 Progress Report. Erişim Adresi http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/brochures/turkey_2013.pdf.
- _____. (2016d). Turkey 2015 Report. Erişim Adresi http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_turkey.pdf.
- European Parliament. (2016a). European Parliament resolution of 10 June 2015 on the 2014 Commission Progress Report on Turkey (2014/2953(RSP)). Erişim Adresi http://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/ep_resolution_of_10_june_2015_on_the_2014_progress_report_on_turkey.pdf.
- _____. (2016b). Joint statement - committee chair Elmar Brok and rapporteur Kati Piri on Turkey. Erişim Adresi <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20160719IPR37518/joint-statement-committee-chair-elmar-brok-and-rapporteur-kati-piri-on-turkey>.
- European Union Council. (2016). International Summit, Meeting of heads of state or government with Turkey – EU, Statements and Remarks. Erişim Adresi <http://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2015/11/29/>.

- Göçmen, İ. (2015). *Kişisel Görüşme*.
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (2016). Türkiye İle AB Arasındaki Pozitif Gündem Resmen Başlatıldı. Erişim Adresi http://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/5-pozitif_gundem.pdf.
- Kılıç, M. (2006). Türkiye-Avrupa Birliği Siyasi İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi (1951-2005). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Morelli, V. L. (2013). European Union Enlargement: A Status Report on Turkey's Accession Negotiations. *CRS Report*, 1-18.
- Özal, T. (2010). *Tarih ve Miras*. İstanbul: Yakın Plan.
- Özen, Ç. (1998). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Neofonksiyonalist Teori Çerçevesinde Analizi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Ankara.
- T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı. (2014). Türkiye'nin Avrupa Birliği Stratejisi: Siyasi Reform Sürecinde Kararlılık, Sosyo-Ekonomik Dönüşümde Süreklilik, İletişimde Etkinlik. Ankara, 3-13.
- The Guardian. (2016). Europe and US urge Turkey to respect rule of law after failed coup. Erişim Adresi <https://www.theguardian.com/world/2016/jul/18/european-leaders-urge-turkey-to-respect-rule-of-law-after-failed-coup>.

